

ALAKSANDR KACHANOUSKI

Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku

*Emancypacja etniczno-kulturowa Białorusinów
na skrzyżowaniu epok i kultur
(druga połowa XIX – początek XX wieku)*

W historii Białorusi znaczącą rolę odegrało wzajemne oddziaływanie kulturowe odmiennych kręgów cywilizacyjnych, wschodniego i zachodniego. Każda przemiana makrohistoryczna pozostawiała tu swoisty ślad. Tego typu refleksje są często obecne w białoruskiej historiografii. Ową cechę historyczną Białorusi, jaką jest funkcjonowanie tego kraju na styku pogranicza dwóch kultur, Ihnat Kanczeuski (pseud. Ihnat Abdziralowicz), poeta i publicysta z początku XX w., a jednocześnie autor filozoficzno-historycznego eseju pt. *Адвечным шляхам*, nazwał najistotniejszą cechą historii narodu białoruskiego. Według niego stała się ona decydującym czynnikiem w dziejach inteligencji na Białorusi oraz w procesie formowania się mentalności i świadomości Białorusinów¹:

Przez długie lata Białorusini stanęli na rozdrożu: jeden kierunek prowadził na zachód, drugi na wschód; przez to nasze drogi zaczynając się razem, rozchodziły się w różnych kierunkach².

Wpływ na to miało przede wszystkim swego rodzaju „usytuowanie” ziem białoruskich na pograniczu wpływów Kościołów katolickiego i prawosławnego, które warunkowało dylematy świadomościowe elit intelektualnych na Białorusi. Ich po-

¹ І. Абдзіраловіч, *Адвечным шляхам. Даследзіны беларускага сьветагляду*, [w:] *Вопраз-90. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, уклад, уклад. С. Дубавец, Мінск 1990, s. 45.

² *Ibidem*, s. 48.

jawienie się związane jest także z problemem modernizacji. Przemiany społeczno-kulturowe społeczeństwa białoruskiego w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. wpisują się bowiem w model przemian modernizacyjnych – przejścia od tradycyjnego poziomu rozwoju ku współczesności.

Badanie procesów modernizacyjnych na obszarze ziem białoruskich znalazło już odzwierciedlenie w publikacjach autorstwa kilku historyków białoruskich: Aleksandra Kachanauskigo, Wiaczasłaua Nasewicza, Pawła Tereszkowicza, Siarhieja Tokcia i innych³, natomiast problematyka etnokulturowej emancypacji Białorusinów, jako odrębny problem badawczy, nie była dotąd w sposób gruntowny podejmowana. Tymczasem kwestia ta ma przecież kluczowe znaczenie dla dogłębnego zrozumienia przemian zachodzących na ziemiach białoruskich w XIX-XX w. Co prawda poszczególne zagadnienia procesów modernizacyjnych na Białorusi poddano analizie w publikacjach naukowych uczonych białoruskich: Michaiła Bicza, Maksima Bolbasa, Mitrafana Dounar-Zapolskiego, Wiaczasłaua Paniucicza, Susanny Sambuk, Kanstancina Szabuni, Zachara Szybieki⁴; rosyjskich: Borisa Mironowa, Michaiła Dolbilowa; polskich: Ryszarda Radzika, Stanisława Łańca; litewskich: Dariusa Staliūnasa; niemieckich: Rainera Lindnera i innych⁵; jednak uwadze wspomnianych autorów umknęły takie elementy – istotne z punktu widzenia procesów modernizacyjnych białoruskiego społeczeństwa w tym czasie – jak: przemiany mentalności mieszkańców, rozwój elementów społeczeństwa obywatelskiego czy też związek pomiędzy czynnikami etnokulturowymi i politycznymi.

³ А. Каханоўскі, *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861-1914 гг.)*, Мінск 2013; В. Носевич, *Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе*, Минск 2004; П. Терешкович, *Этническая история Беларуси XIX-начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004; С. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст.*, Мінск 2007.

⁴ М. Бич, *Рабочее движение в Белоруссии в 1861-1904 гг.*, Минск 1983; idem, *Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX-пачатку XX ст.*, „Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук.” 1972, № 4, s 32-40; М. Болбас, *Промышленность Белоруссии, 1860-1900*, Минск 1978; М. Довнар-Запольский, *История Белоруссии*, Минск 2003; idem, *Народное хозяйство Белоруссии, 1861-1914 гг.*, Минск 1926; В. Панютич, *Из истории формирования пролетариата Белоруссии, 1861-1914 гг.*, Минск 1969; idem, *Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг.*, Минск 1990; С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.*, Минск 1980; К. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг.*, Минск 1962; 3. Шыбека, *Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў)*, Мінск 1997.

⁵ Б. Миронов, *Социальная история России периода империи, XVIII-начало XX в. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, Т. 1-2, Санкт-Петербург 1999; М. Долбилов, *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010; R. Radzik, *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia*, Lublin 2000; S. Łaniec, *Białoruś w drugiej połowie XIX stulecia*, Olsztyn 1997; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and practice of russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007; R. Lindner, *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.

W niniejszym artykule jest mowa o Białorusi w rozumieniu obszaru pokrywającego się ze współczesnymi granicami państwa białoruskiego. Podstawą źródłową pracy są dokumenty o charakterze statystycznym guberni białoruskich (wileńskiej, witebskiej, grodzieńskiej, mińskiej i mohylewskiej).

Modernizacja systemowa Imperium Rosyjskiego w drugiej połowie XIX w. sprzyjała obudzeniu procesów etniczno-kulturowych, reformy postawiły bowiem pytanie o istotę narodu. Po reformach Aleksandra II Romanowa (sądowej, ziemskiej) znacznie zwiększyła się skala rusyfikacji, częściowo dobrowolnej. Rozbudowa kolei, rozwój przemysłu, rynku wewnętrznego, wzmocnienie mobilności społecznej oraz terytorialnej mieszkańców, to wszystko tworzyło bazę dla unifikacji oraz rusyfikacji, akceptowanej przez koła rządzące w Imperium Rosyjskim jako niezbędny element modernizacji. W tym okresie doszło do utworzenia i rozpowszechnienia „zapadnorusizmu” („zachodniorusizmu”) na Białorusi jako ideologii oraz formy świadomości etnicznej części mieszkańców miast.

Emancypacja włościan, industrializacja i urbanizacja sprzyjały formowaniu się w mieście i na wsi tzw. średniej warstwy, która stanowiła bazę społeczną dla budzącego się i poszerzającego się ruchu narodowego. Ewolucja chłopstwa jako stanu na białoruskim terytorium charakteryzowała się zarówno konsolidacją i unifikacją w kontekście ogólnoimperialnej perspektywy, jak i również odmiennościami regionalnymi. Te ostatnie bezpośrednio związane były z tradycyjną kulturą chłopstwa, specyfiką jego postawy wobec świata, funkcjonowaniem norm prawa zwyczajowego w społeczności wiejskiej. Wieloetniczna i, w dużym stopniu, odmienna od otaczającego środowiska wiejskiego, struktura miast bardzo komplikowała społeczne kontakty pomiędzy miastem a wsią, czemu z kolei sprzyjała polityka rządu.

Pod wpływem debat na temat historycznego szlaku i miejsca Białorusi, które aktywnie prowadzili zwolennicy „zapadnorusizmu” z ideologami polskiego ruchu narodowego, kształtowała się białoruska idea narodowa. Modernizacja współtworzyła powstaniu narodu białoruskiego i rozwojowi świadomości narodowej ludności białoruskiej. W tym okresie współistniały dwie alternatywne drogi narodowo-kulturowego ruchu, etnosu białoruskiego oraz inteligencji. Pierwsza z nich opierała się o litewsko-szlacheckie tradycje, litewski patriotyzm („krajowy”), wyrażający z państwowo-politycznych ideałów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednak pod koniec XIX w. z różnych przyczyn, m.in. w związku z procesami modernizacji ekonomicznej i społecznej oraz unifikacji narodowo-kulturowej białoruskich guberni, wiodącym kierunkiem okazał się inny, oparty na odrodzeniu i popularyzacji tradycyjnej kultury białoruskiej i tworzeniu współczesnego narodu przez etnokulturową emancypację włościan. Ten drugi kierunek wspierany był przez rewolucyjno-demokratyczne i socjalistyczne grupy białoruskiego ruchu narodowego. Efektem ich kulturalno-oświatowej działalności stało się uformowanie współczesnych poglądów o narodzie białoruskim i jego inteligencji narodowej⁶.

⁶ А. Каханоўскі, *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861-1914 гг.)*, Мінск 2013, s. 65-66.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. na terytorium Białorusi zaszły znaczące przemiany w sferze edukacji. Ich skutkiem był istotny rozwój infrastruktury szkolnej, wzrost liczby uczniów oraz rosnąca motywacja do posiadania umiejętności czytania i pisania. W ciągu pierwszych dziesięcioleci po uwłaszczeniu włościan (1861 r. – przyp. red.), dążenie do osiągnięcia elementarnego poziomu wykształcenia przejawiała przede wszystkim szlachta, urzędnicy, duchowni oraz duży odsetek mieszczan. Rosnąca liczba placówek edukacyjnych na przełomie XIX i XX w. spowodowała, że możliwością kształcenia byli zainteresowani również mieszkańcy wsi. Włościanie uświadomili sobie „przydatność” szkoły i wiedzy nie tylko dla siebie, ale też dla swoich dzieci. W inny sposób zaczęto rozumieć pojęcie „osoba wykształcona”. Ewoluuowało ono od pojęcia osoby posiadającej umiejętność czytania i pisania do takiej, która posiadała wiedzę przydatną w wykonywanym zawodzie⁷. Na początku XX w. nabrała aktualności kwestia wprowadzenia powszechnej edukacji na szczeblu podstawowym. W guberniach białoruskich możemy zaobserwować w tym czasie zjawisko coraz wyższego odsetka osób objętych różnymi formami edukacji. Dotyczyło to przede wszystkim młodzieży i odbywało się przy stosunkowo niewielkich wydatkach państwa na rozwój systemu edukacji. Jednym ze sposobów wyjaśnienia tego zjawiska jest z pewnością wzrost zainteresowania kształceniem wśród osób prywatnych, w tym również wśród chłopów inwestujących własne fundusze w naukę dzieci⁸. Na terytorium Białorusi można zaobserwować okresowe oraz regionalne odmienności w rozpowszechnieniu edukacji elementarnej. W końcu XIX w. większymi sukcesami na tym polu mogły poszczycić się zachodnie regiony Białorusi, natomiast na początku XX w. wysokie tempo rozwoju edukacji odnotowały gubernie mohylewska oraz witebska. Badania statystyczne na temat rozpowszechniania się umiejętności czytania i pisania pozwalają ukazać następującą tendencję: im większe było osiedle lub miasto, tym procentowo większa wśród mieszkańców była ogólna liczba uczniów szkół, a w tym odsetek dziewcząt wśród ogólnej liczby uczniów. Duże znaczenie odgrywała społeczno-kulturowa transformacja związana z sekularyzacją edukacji i formowaniem się społeczeństwa obywatelskiego. Pojawiła się wiara w postęp, w zdolności do adaptowania się w zmieniających się warunkach oraz mobilność.

W Imperium Rosyjskim państwo miało monopol w sferze edukacji. Władze odgrywały decydującą rolę w układaniu treści i zakresu programu nauczania szkolnego. Monopol państwowy w sferze oświaty oraz coraz mniejszy stanowy charakter niektórych szkół przy jednoczesnym pojawieniu się prywatnych placówek, stały się sygnałem ewolucji całego państwowego systemu nauczania⁹. Według wyliczeń Mikołaja Ułaszczyka, w 1897 r. na Białorusi liczba osób piśmiennych wśród dorosłych oraz dzieci powyżej 10 roku życia stanowiła 25,9%, w tym mężczyzn 36,4%, a kobiet

⁷ *Ibidem*, s. 78.

⁸ *Ibidem*, s. 80-81.

⁹ Д. Раскин, Система институтов российской императорской государственности кон. XVIII – нач. XX вв. [maszynopis], Санкт-Петербург 2006, s. 41.

15,2%¹⁰. Największy odsetek ludzi umiejących pisać był w guberni wileńskiej i wynosił 33,9%, z tego kobiet było 25,2%¹¹. Na drugim miejscu znalazła się gubernia grodzieńska, gdzie odsetek ten wynosił ok. 33,1%, przy czym mieszkał tam największy na obszarze dzisiejszej Białorusi procent osób piśmiennych płci męskiej 46,5%. W innych guberniach stopień edukacji na poziomie elementarnym w sposób istotny się nie różnił – i tak w guberni witebskiej wynosił 25,2%, w mińskiej 23,8%, a w mohylewskiej 23,3%. Skala elementarnego wykształcenia wśród mieszkańców miast guberni białoruskich nie różniła się zbyt i kształtowała się od 55,5% w guberni mińskiej do 59,6% w guberni grodzieńskiej¹². Zauważalne były jednak dość duże różnice w wykształceniu pośród przedstawicieli różnych grup etnicznych i wiernych różnych wyznań. Według spisu ludności z 1897 r. odsetek ten najniższy był u Białorusinów. W guberni mińskiej odsetek młodych Białorusinów w wieku 10-19 lat, którzy opanowali umiejętność pisanie i czytania, wynosił 18,6%, pośród Rosjan – 38,2%, Polaków – 50,4%, Żydów – aż 53%. Wśród prawosławnych mieszkańców guberni mińskiej stopień alfabetyzacji kształtował się na poziomie 18,9% wśród mężczyzn i 3,7% wśród kobiet. Analogicznie proporcje te u katolików kształtowały się na poziomie 33,5% (mężczyźni) i 23,4% (kobiety), u protestantów odpowiednio – 57,8% i 52,2%, u osób religii mojżeszowej – 50,7% i 29,7%, u mahometan – 38,3% i 25,8%, zaś u staroobrzędowców – 13,9% i 1,5%¹³.

Biorąc pod uwagę istniejący wówczas podział stanowy społeczeństwa, należy podkreślić, że w społeczeństwie białoruskim najbardziej wykształconą grupę stanowili duchowni. Wśród nich prawie 100% umiało czytać i pisać. Odsetek ten był nieco niższy wśród zakonnic, ale i tak kształtował się w skali od 85% do 90% i był to wskaźnik zdecydowanie wyższy niż wśród pozostałych grup społecznych. Następną pozycję zajmowała szlachta oraz urzędnicy, przy czym najbardziej wyróżniała się szlachta guberni grodzieńskiej (91,5% umiejących czytać i pisać) i witebskiej (79,2% umiejących czytać i pisać)¹⁴. Niespodziewanie słabo na tym tle wypadła szlachta i urzędnicy guberni wileńskiej (66,4%) oraz mińskiej (63,9%). Na całym terytorium guberni białoruskich na jednolitym poziomie prezentowało się wykształcenie grupy

¹⁰ Н. Улащик, *Грамотность в дореволюционной Белоруссии*, „История СССР” 1968, № 1, s. 109.

¹¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*, ред. Н. Тройницкий, Вып. 4: *Виленская губерния*, Тетрадь 3, Санкт-Петербург 1903, s. 34-45; Вып. 5: *Витебская губерния*, Тетрадь 3, Санкт-Петербург 1903, s. 32-35, 40-43, 48-51, 56-69, 62-67, 70-71; Вып. 11: *Гродненская губерния*, Санкт-Петербург 1903, s. 58-69; Вып. 22: *Минская губерния*, Санкт-Петербург 1904, s. 52-54, 57; Вып. 23: *Могилевская губерния*, Санкт-Петербург 1903, s. 52-55, 59.

¹² *Первая всеобщая...*, Вып. 4, Тетрадь 3 (последняя)-XI, s. 34-45; Вып. 5, Тетрадь 3-XIV, s. 32-35, 40-43, 48-51, 56-69, 62-67, 70-71; Вып. 11, s. 58-69; Вып. 22, s. 52-54, 57; Вып. 23, s. 52-55, 59.

¹³ А. Каханоўскі, *Узровень пісьменнасці жыхароў Беларусі на мяжы XIX–XX ст.*, „Весн. БДУ. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права” 2006, № 1, s. 9-10.

¹⁴ *Ibidem*, s. 8.

stanowej „honorowych grażdān” (*pocziotnych grażdān*), kupców i mieszczan. Średnie wskaźniki w tym przypadku wahały się od 47,8% w guberni mińskiej do 57,2% w guberni grodzieńskiej.

Liczba wykształconych chłopów była prawie dwa razy wyższa niż wynosiła średnia na Białorusi. Największym stopniem alfabetyzacji charakteryzowali się włościanie z miast w guberni grodzieńskiej (57,5%). Podobną tendencję można zauważyć w odniesieniu do chłopów żyjących w ośrodkach miejskich. W miastach guberni mińskiej procent piśmiennych włościanek wynosił 29,2%, natomiast na wsi tylko 3,8%, czyli różnica była prawie ośmiokrotna. W guberni mohylewskiej dystans ten był jeszcze większy, bowiem odsetek kobiet piśmiennych był dziewięć razy liczniejszy od niepiśmiennych. W guberniach witebskiej i grodzieńskiej różnice te nie były aż tak duże (pięciokrotne), jedynie w guberni wileńskiej liczba wykształconych dwukrotnie przewyższała liczbę analfabetek. Wśród mężczyzn ten odsetek był prawie dwukrotnie większy z niewielką różnicą między poszczególnymi guberniami.

Nośnikiem i inicjatorem przemian społeczno-kulturowych w procesie modernizacji była inteligencja białoruska. Dzieje tej grupy społecznej do dnia dzisiejszego nie doczekały się jeszcze całościowej analizy. Inteligencję traktuję jako grupę społeczno-zawodową osób zajmujących się przede wszystkim pracą umysłową. Samo pojęcie „inteligencji narodowej” traktuję, analizując identyfikację jej przedstawicieli z tradycją kulturową i narodową. Badania nad inteligencją białoruską łączę ściśle z jej przynależnością terytorialną. W tym przypadku biorę pod uwagę jej wieloetniczny skład.

W odróżnieniu od wielu państw europejskich, w których tworzenie jednolitej społeczno-kulturowej przestrzeni odbywało się przez wywalczenie przez trzeci stan własnego miejsca w kulturze górnych warstw społeczeństwa, w systemie rządzenia państwem, na Białorusi proces ten przebiegał drogą świadomych ustępstw ze strony szlachty na rzecz burżuazji, oraz przez włączenie elementów kultury zwyczajowej w kulturę elit¹⁵. Aneksja ziem białoruskich do Imperium Rosyjskiego zahamowała ten proces. Istnienie sztywnych barier stanowych hamowało nieuprzywilejowanym warstwom społeczeństwa dostęp do edukacji oraz innych osiągnięć kultury materialnej. Na Białorusi, w odróżnieniu od guberni w centralnej Rosji, formowanie się inteligencji w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. odbywało się nie na drodze rekrutowania przedstawicieli warstwy stanu trzeciego do grupy inteligentckiej, lecz przez zaangażowanie się części szlachty w działalność społeczno-zawodową o charakterze intelektualnym¹⁶.

Jednym z najważniejszych założeń, które kwestionuje tezę o ciągłości rozwoju inteligencji białoruskiej, jest przerwanie jej fizycznej oraz, nierzadko, duchowej ciągłości międzypokoleniowej. Przyczyną tego zjawiska były powstania zbrojne, aktywizacja ruchu narodowego oraz represje władz wobec uczestników tych zrywów.

¹⁵ С. Куль-Сяльверстава, *Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гады)*, Мінск 2000, s. 259.

¹⁶ *Ibidem*.

Wśród poddanych represjom powstańców bardzo często znajdowali się przedstawiciele elit twórczych, uczniowie oraz studenci. Osoby, które potrafiły uniknąć aresztu, zmuszone były do emigracji do krajów Europy Zachodniej. Oprócz tego niesprzyjające warunki rozwoju białoruskiej kultury narodowej doprowadziły do ukształtowania się jeszcze jednej cechy w rozwoju białoruskiej inteligencji, która w dużej mierze przyczyniała się do rozwoju kultur sąsiadujących narodów, a to skutkowało utratą znaczącej części własnej elity orazubożaniem lokalnego życia intelektualnego. Przykładem może być były członek studenckiego stowarzyszenia filomatów, działającego wśród studentów Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1817-1823, uczestnik powstania listopadowego Ignacy Domeyko (1802-1889), który zmuszony został wyemigrować do Francji, a stamtąd, na zaproszenie rządu, wyjechał do Chile, gdzie wniósł znaczący wkład w badania nad geologią oraz mineraologią tamtego kraju. Rząd Chile ogłosił nawet Ignacego Domeykę bohaterem narodowym¹⁷. Kolejny z filomatów, Józef Kowalewski (1800-1878), zesłany jako członek tajnych towarzystw studenckich do Kazania, po latach został rektorem Uniwersytetu w Kazaniu oraz jednym z założycieli rosyjskiej orientalistyki. Dziełem jego życia była pierwsza, trzypięciotomowa edycja słownika mongolsko-rosyjsko-francuskiego. Pierwszą na świecie kobietą, która uzyskała tytuł profesora, była Zofia Kowalewska, pochodząca z białoruskiej rodziny szlacheckiej. Pracowała jako profesor matematyki na Uniwersytecie Sztokholmskim¹⁸. Urodzeni na obszarze dzisiejszej Białorusi Adam Mickiewicz i Władysław Syrokomla stali się klasykami literatury polskiej. Rola inteligencji na ziemiach białoruskich jako czynnika sprawczego, nie tylko w rozwoju białoruskiej kultury, ale też i innych, była jednocześnie szansą na podniesienie własnego statusu społecznego na obczyźnie. Inteligencję na Białorusi należy określić jako wielonarodową, przy czym – w porównaniu do innych narodów Europy – tutaj inteligenci poszczególnych grup narodowych stanowili mniejszość wśród ogółu inteligencji.

Lata 1800-1830 charakteryzowały się przewagą polskich wpływów o charakterze społeczno-kulturowym na Białorusi. Do ich rozprzestrzenienia w dużej mierze przyczyniła się działalność administracji wileńskiego okręgu szkolnego¹⁹. Próba zmiany sytuacji, której podjął się Mikołaj I Romanow w pierwszych latach swego panowania, nie przyniosła odczuwalnych skutków. Twórczość i poglądy przedstawicieli inteligencji w pierwszej połowie XIX w. nie zawierały jasnej, narodowej treści. Dotyczy to przede wszystkim kółek inteligenckich, których działalność stała się bazą dla ruchu narodowo-kulturowego na Białorusi, kierowanych przez Adama Kirkora w Wilnie, Wincentego Dunin-Marcinkiewicza w Mińsku i Artemiusza Weryhę-Darewskiego w Witebsku. Inteligenci białoruscy, którzy grupowali się wokół tych kółek, prezentowali przeważnie poglądy liberalne.

¹⁷ А. Кохановский, *Белорусская интеллигенция. Самоопределение и этапы становления XIX – начале XX в.*, [w:] *Працы гістарычнага факультэта БДУ. Навук. зб., Вып. 2*, рэдкал. У. К. Коршук, Мінск 2007, s. 9.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 293-297.

Wśród demokratycznej inteligencji początku lat sześćdziesiątych XIX w. powstała nieliczna grupa osób, dla których absolutnie zrozumiałe było to, że Białoruś ma wszystkie niezbędne warunki do samorozwoju. Liderem tej grupy był Wincenty Konstanty Kalinowski, jeden z przywódców powstania styczniowego na terytorium Białorusi i Litwy. W swoich pismach postulował uniezależnienie się ziem białorusko-litewskich od Rosji. Pokoleniu Kalinowskiego i jego towarzyszy nie udało się jednak zrealizować swoich planów, nie znaleźli oni nawet naśladowców²⁰.

Okres od powstania styczniowego do rewolucji z lat 1905-1907 był nową fazą formowania inteligencji na Białorusi. Jej dalszy rozwój wiązać możemy ze sprzecznym oddziaływaniem dwóch czynników: modernizacji ekonomii, sfery społecznej oraz unifikacji narodowo-kulturowej w ramach całego Imperium Rosyjskiego. Modernizacja współtowarzyszyła tworzeniu się współczesnego narodu białoruskiego, rozwoju samoświadomości ludności. Unifikacja zaś była wynikiem rosyjskiej polityki represyjnej i jednocześnie, po raz pierwszy sformułowanym dopiero po powstaniu styczniowym, systemem przedsięwzięć mających na celu rusyfikację zachodnich kresów imperium. Unifikacja w sposób znaczący hamowała narodową działalność oświatowo-kulturalną, tworzenie sił politycznych i zakładanie organizacji narodowych²¹.

Po stłumieniu powstania listopadowego, zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego, pojawiła się tendencja do stopniowego przemieszczenia się centrum formowania inteligencji białoruskiej poza granice etnicznej Białorusi. Nowymi ośrodkami inteligencji stały się szkoły wyższe, białoruskie instytucje oraz stowarzyszenia społeczno-kulturalne w Petersburgu i Moskwie, a także w krajach Europy Zachodniej. Proces ten stał się bardziej widoczny i odgrywał coraz większą rolę już po powstaniu styczniowym. Aktywizacja życia narodowo-kulturalnego na początku XX w., założenie gazety „Nasza Niwa” doprowadziły do zmiany tej sytuacji. Rozpowszechnienie oraz rozwój białoruskiej świadomości (w dzisiejszym tego słowa znaczeniu), związane było z działalnością miejscowej tzw. *narodniczeskiej* (ludowej – przyp. red.) młodzieży o sympatiach socjalistycznych. Nie przyjmowała ona poprzedniej „litewskiej” czy też „krajowej” ideologii, która była związana ze szlachtą oraz wcześniejszymi tradycjami życia politycznego. Grupa tej młodzieży opierała swoje działanie w niższych grupach społecznych, również wśród chłopów. Fakt ten bardzo dobrze ilustruje działalność socjalistyczno-rewolucyjnej grupy „Homon” w Petersburgu oraz wydawanie tam nielegalnego czasopisma pod takim samym tytułem (1884 r.). Zaostrzyła się jednocześnie walka pomiędzy narodowościowo odmiennymi grupami inteligencji o formowanie świadomości obywatelskiej szerokich warstw społeczeństwa.

Na początku lat 90. XIX stulecia w Moskwie i Petersburgu działały pod przewodnictwem Adama Hurynowicza i Mariana Abramowicza organizacje białoruskiej młodzieży studenckiej. Duże znaczenie miała społeczna oraz literacka działalność Karusia Kahańca (właśc. Kazimierza Rafała Kostrowickiego – przyp. red.), Olgierda Obucho-

²⁰ А. Кохановский, *Белорусская интеллигенция...*, s. 12.

²¹ *Ibidem*, s. 13.

wicza, jak też i rozwój krajoznawstwa oraz gromadzenie „starożytnych” pamiątek przez Bronisława Epimach-Szypiłę. Założono również kółko młodzieży polsko-litewskiej, białoruskiej oraz małosyjskiej, koło białoruskiej ludowej oświaty i kultury. Czyniono też próby zorganizowania wydawania nielegalnej gazety „Swaboda”, wreszcie założenia partii o nazwie „Biała Ruś”. W latach 1902-1903 w oparciu o kółka kierowane przez Wacława Iwanouskiego, braci Antona oraz Iwana Łuckewiczów doszło do politycznej samoorganizacji białoruskiego ruchu narodowego. Powstały wówczas pierwsze białoruskie partie polityczne, które miały wpływ na rozwój białoruskiego społeczeństwa obywatelskiego. W 1902 r. została założona Białoruska Rewolucyjna Gromada, która rok później zmieniła nazwę na Białoruską Socjalistyczną Gromadę.

Życie intelektualne Białorusi w drugiej połowie XIX i na początku XX w. znajdowało się pod dużym wpływem kultury rosyjskiej. Równolegle do działań rządu, do tego stanu przyczyniły się zmiany priorytetów w polskim społeczeństwie: szerzenie idei pozytywistycznych, dzięki którym popularność zyskało dążenie do dobrobytu gospodarczego na terenach zamieszkałych przez ludność polską, zaś walka o odrodzenie suwerennego bytu odłożona została na przyszłość.

Głębokie przemiany jakościowe procesu formowania inteligencji oraz ewolucji życia etniczno-kulturowego zaszły tuż po wydarzeniach rewolucyjnych z lat 1905-1907. Wówczas proces samouświadamienia narodowego ogarnął różne warstwy społeczeństwa, dzieląc niekiedy nawet rodziny pod względem narodowościowym. Zjawisko to nie ominęło też rodzin inteligentnych. W środowisku tym doszło do intensyfikacji poszukiwań własnej tożsamości. Grupy inteligentne wywodzące się z różnych grup etnicznych na Białorusi nie dokonały wówczas wyraźnego samo-określenia się.

Tymczasem centrum oddziaływania na białoruską inteligencję stała się redakcja gazety „Nasza Niwa”, wydawanej w Wilnie w latach 1906-1915. Właśnie na ten okres przypada formowanie się białoruskiej inteligencji narodowej jako grupy społecznej w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Dokonuje się jej unifikacja, stopniowe zacieranie odmienności pomiędzy prawosławnymi a katolickimi grupami inteligencji (podział ten był charakterystyczny dla prawie całego XIX w. i był wspierany przez rosyjskie czynniki rządowe)²². Redakcja „Naszej Niwy”, reprezentując socjalistyczne poglądy, potrafiła doprowadzić do integracji nurtów propolskiego i prorosyjskiego w obrębie ruchu białoruskiego. Wydawcy gazety wyraźnie dystansowali się od miejscowej szlachty, szlacheckiej elity intelektualnej, licząc na uformowanie nowej inteligencji w oparciu o środowiska chłopskie, co modyfikowało, a wręcz komplikowało proces narodowej konsolidacji białoruskiego społeczeństwa.

„Nasza Niwa” występowała jako centrum organizacyjno-duchowe licznych białoruskich narodowych stowarzyszeń kulturalno-oświatowych²³. Wraz z rozpo-

²² Л. Падгайская, *Роля паўстанняў 1794, 1830-1831 і 1863-864 гг. у фарміраванні ўяўленняў пра беларуска-ліцвінскую шляхту*, „Беларус. гіст. часоп.” 2003, № 7, s. 3-10.

²³ А. Унучак, *„Наша ніва” і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.)*, Мінск 2008, s. 140-144.

wszechnieniem się legalnych gazet oraz czasopism („Bielarus”, „Łuczynka”), kółek zawodowych oraz teatralno-muzycznych, towarzystw wydawniczych itd., które pojawiły się po 1906 r., doszło do powstania nowych form życia intelektualnego.

Społeczne i etniczno-kulturowe przemiany, które zachodziły w białoruskim społeczeństwie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w., przybrały pod koniec tego okresu charakter systemowy. Były one w dużej mierze wyznaczane przez władze, które brały pod uwagę interesy całego imperium. Ten proces, który nabrał rozpędu po powstaniu styczniowym, był sformalizowany prawnie, jednak do końca nie został zakończony. Po części było to związane z opozycją tradycyjnych, miejscowych elit. Nierzadko też niektórzy mieszkańcy miast i wsi dystansowali się wobec tego procesu. Reżim tzw. ustaw ograniczających, zwłaszcza wobec katolików oraz Żydów, miał nie tylko etniczno-religijny kontekst, skierowany na wzmocnienie rosyjskich wpływów w guberniach białorusko-litewskich, lecz również przewidywał niszczenie tradycyjnego systemu więzi społecznych oraz gospodarczych. System ten był w stanie modyfikować i adaptować się do nowych warunków. Ponadto na terytorium białoruskich guberni władza, w porównaniu z innymi regionami Rosji, starała się przeciwdziałać emancypacji narodowej Białorusinów i innych grup etnicznych mieszkających na Białorusi. Przyczyną takiego stanu była potrzeba zunifikowania z resztą Imperium Rosyjskiego zwłaszcza zachodnich guberni, walka z wpływami polskimi, żydowskimi oraz innymi zjawiskami, stanowiącymi wyzwanie wobec rosyjskiej imperialnej tożsamości. W tym przypadku państwo decydowało się na sztuczne wstrzymanie przemian, a tym samym zahamowanie modernizacji, i pozostawienie społeczeństwa białoruskiego w stanie przejściowym. Czynnikiem wyznaczającym zmiany społeczne i kulturowe w społeczeństwie białoruskim była inteligencja, której uformowanie się w XIX i na początku XX w. pozwoliło odkryć niewidoczne dotychczas sprzeczności w realizowanych przez imperium zmianach modernizacyjnych i ich fragmentaryczny charakter. Powstanie inteligencji na Białorusi, jej zdolność do pełnienia funkcji społecznych, w tym wpływania na rozwój tożsamości białoruskiej, dokonały się dzięki stopniowemu angażowaniu się części tej warstwy w politykę. Duże znaczenie odegrało też zaangażowanie się inteligencji białoruskiej na płaszczyźnie społecznej, szczególnie widoczne pod koniec XIX i na początku XX w. To zadecydowało o ujawnieniu się postaw opozycyjnych wśród części białoruskiej inteligencji wobec istniejącego systemu politycznego.

Bibliografia

Źródła drukowane

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., ред. Н. Тройницкий, СПб., 1903, Вып. 4: *Виленская губерния, Тетрадь 3 (последняя)*; Вып. 5: *Витебская губерния, Тетрадь 3*; Вып. 11: *Гродненская губерния*; Вып. 22: *Минская губерния*; Вып. 23: *Могилевская губерния, Санкт-Петербург 1903-1904.*

Opracowania

Lindner R., *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.

Łaniec S., *Białoruś w drugiej połowie XIX stulecia*, Olsztyn 1997.

Radzik R., *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia*, Lublin 2000.

Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and practice of russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York, 2007.

Абдзіраловіч І., *Адвечным шляхам. (Даследзіны беларускага сьветагляду)*, [w:] *Вобраз-90, Літаратурна-крытычныя артыкулы*, уклад. С. Дубавец, Мінск 1990, s. 43-85.

Бич М., *Рабочее движение в Белоруссии в 1861-1904 гг.*, Минск 1983.

Біч М., *Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст.*, „Вест. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук” 1972, № 4, s. 32-40.

Болбас М., *Промышленность Белоруссии 1860-1900*, Минск 1978.

Довнар-Запольский М., *История Белоруссии*, Минск 2003.

Довнар-Запольский М., *Народное хозяйство Белоруссии, 1861-1914 гг.*, Минск 1926.

Долбилов М., *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Кахановіч А., *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861-1914 гг.)*, Мінск 2013.

Кахановіч А., *Узровень пісьменнасці жыхароў Беларусі на мяжы XIX–XX ст.*, „Вест. БДУ. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права” 2006, № 1, s. 7-11.

Кохановский А., *Белорусская интеллигенция. Самоопределение и этапы становления в XIX – начале XX в.*, [w:] *Працы гістарычнага факультэта БДУ. Навук. зб.*, Вып. 2, рэдкал. У. К. Коршук, Мінск 2007, s. 3-20.

Куль-Сяльверстава С., *Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гады)*, Мінск 2000.

Миронов Б., *Социальная история России периода империи, XVIII – начало XX в. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, Т. 1-2, Санкт-Петербург 1999.

Носевич В., *Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе*, Минск 2004.

Падгайская Л., *Роля паўстанняў 1794, 1830-1831 і 1863-1864 гг. у фарміраванні ўяўленняў пра беларуска-ліцвінскую шляхту*, „Беларус. гіст. часоп.” 2003, № 7, s. 3-10.

- Панютіч В., *Из истории формирования пролетариата Белоруссии, 1861-1914 гг.*, Минск 1969.
- Панютіч В., *Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг.*, Минск 1990.
- Раскин Д., Система институтов российской императорской государственности кон. XVIII – нач. XX вв. [maszynopis], Санкт-Петербург 2006.
- Самбук С., *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.*, Минск 1980.
- Терешкович П., *Этническая история Беларуси XIX-начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004.
- Токць С., *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст.*, Мінск 2007.
- Улащик Н., *Грамотность в дореволюционной Белоруссии*, „История СССР” 1968, № 1, s. 106-116.
- Унучак А., „*Наша ніва*” і беларускі нацыянальны рух (1906-1915 гг.), Мінск 2008.
- Шабуня К., *Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг.*, Минск 1962.
- Шыбека З., *Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў)*, Мінск 1997.

Александр Кохановский, *Этнокультурная эмансипация белорусов на стыке эпох и культур (вторая половина XIX-начало XX в.)*.

Статья посвящена анализу социально-культурных изменений в белорусском обществе во второй половине XIX – начале XX в., на перекрестке влияний цивилизаций и культур. Акцент сделан на процессах распространения грамотности среди населения Беларуси, формирования интеллектуальной элиты, создания социальных предпосылок этнокультурной эмансипации белорусов в условиях, когда общество находилось на начальном этапе перехода от традиционности к современности. В статье показаны черты, которые выделяют реализацию указанных процессов на территории Беларуси.

Ключевые слова: этнокультурные процессы, Беларусь, белорусы, модернизация, грамотность, интеллигенция, социокультурные изменения

Alexander G. Kokhanovsky, *Ethnocultural Emancipation of the Belarusians on the Border of the Epochs and Cultures (Second Half of the XIX – Beginning of the XX Century)*

The article deals with the analysis of the sociocultural changes in the Belarusian society in the second half of the XIX – beginning of the XX century, when Belarus stood at the crossroads of the different civilizations and cultures. The author pays special attention to the

processes of the widening of literacy among the Belarusians, formation of the intellectual elites and premises of the ethnocultural emancipation of the Belarusians in the conditions when the society had just taken first steps from the traditional culture towards modernity. The special features that distinguish the development of the mentioned processes on the territory of Belarus were emphasized.

Keywords: ethnocultural processes, Belarus, the Belarusians, modernization, literacy, intelligentsia, sociocultural changes